Vaqif QULİYEV*
(Azərbaycan Respublikası)
Beynəlxalq Mustafa Universiteti

Transfizika yoxsa, fizikadan sonra

Xülasə

Fizika maddi aləmin obyektiv xassələrini öyrənən təbiət elmlərindən biridir. O, bizi əhatə edən aləmin xassələrini və orada baş verən hadisələrin ümumi qanunlarını öyrənir. Hiss orqanlarının obyektində olan təbiətdəki bütün canlı və cansız varlıqlar fiziki cisim və ya cisim adlanır. Riyaziyyat, real həyatın miqdar və fəza münasibətlərinə dair məsələləri və xassələrini araşdırır. Diferensial tənliklər, ehtimal nəzəriyyəsi və bu kimi məsələlər fəza və miqdarın birbaşa atributudur. Fəlsəfəyə gəldikdə isə bu elmin tədqiq etdiyi obyekt hər bir şeyin alt qatı və təməli sayılan vücut və varlıq anlayışıdır. Gündəlik həyatımızda hər hansı bir şeylə qarşılaşdıqda onları var olaraq göstərir və cümlələrdə ifadə edirik; Yer var, göy var, insan var və bu kimi varlığı olan bütün hər bir şey. Lakin “varlıq” və bu həqiqətin birbaşa atributları haqqında fikirləşib, araşdırma aparmaq tədqiq olunması gərəkli olan digər əsas obyektidir və bu obyektə araşdıran elm isə metafizika və ya fəlsəfədir. Bəziləri metafizikanı fizika xaricində dayanan aləmin fenomenlərini araşdıran elm bilir və bu səbəbdən də metafizika sözünün tarixdə yanlış başa düşülməsinə zəmin hazırlamışdılar. Halbuki metafizika və ya fəlsəfə qeyd və şərtlərdən azad olmuş varlıqdan danışır. Bu elm, transfizik fenomenləri araşdıran elm deyil, hətta “qeyri maddi” şərti ilə qeydlənmiş varlıqlar da təkliyində bu elmin tədqiq obyektidir.

* Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, Beynəlxalq Mustafa Universiteti, vaqif.quliyev.80@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-4288-249X>

Buna görə varlığı xüsusi və dar çərçivədə bəhs obyektini etmək, onu öz həqiqi yerindən didərgin salmaqdır.

Açar sözlər: *Fizika, transfizika, varlıq, riyaziyyat, metafizika, mabədət-təbiət, mavəraət-təbiət, fəlsəfə.*

Giriş

Ağıl və idrak insanı fərqləndirən və onu yaranışda hər şeyin fəvqündə saxalayan əsas amildir. Bu amil potensial olaraq bütün insanlara bəxş edilmişdir və bu potensial insan zəkası, şüur və dərkini fəaliyyəti nəticəsində aktuala çevrilir və həyat çarxı dinamik olaraq hərəkətinə davam edir. Aristotel (e.ə. 384-322) ağıl hərəkəti həyatdır dedikdə heç də yanlış deyildir. Fəlsəfə və elm bu növ hərəkət, dinamiklik və fəaliyyətin nəticəsi və məhsuludur. Fəlsəfə dedikdə ilk öncə elmlər silsiləsində sıralanan müəyyən elm nəzərə gəlir, amma bilməliyik ki, tarixdə elmlər təsnif olunduğu zaman fəlsəfəni ən əvvəl bütün elmlərə şamil edirdilər. Bu əsasla idi ki, Aristotel fəlsəfəni teori və praktik sahələrə böldükdə bütün elmləri, o cümlədən dəqiq və humanitar elmləri fəlsəfə adı altında yerləşdirirdi. Təsnifata gəldikdə isə elmlərin təsnifatı ilk olaraq Aristotelin adı ilə bağlıdır və məhz buna görə ki, tarixdə birinci müəllim adına layiq görülmüşdür. Necə ki, bu adın İslam dünyasındakı əsas sahibi Əbu Nəsr Fərabidir (870-950). O da elmləri təsnif etməklə ikinci müəllim deyərək tarixdə həkk olundu. Fərabinin elmlərin təsnifatı adlı kitabı bu iddianın əsas göstəricisidir. Ərəstunun elmləri təsnif etməsinin əsas əhəmiyyəti bu idi ki, yaranış və varlıqda olan hər bir şeyi bəhs obyektinə çevirsin. Bu məqsədlə yaranış və varlıqda bütün hər nə varsa toplayır və topladıqları arasında mahiyyətə oxşar olanları dəstələrə ayırırdı. Birinci müəllim adı və tarixdə yaşaması onun bu işində böyük müvəffəqiyyətə nail olmasını tərənnüm edir və həqiqətən də Ərəstu istədiyinə nail oldu. O, fəlsəfəni – yaddan çıxarmayaq ki, konkret elmdən ibarət olmayan fəlsəfə – ilk olaraq nəzəri və əməli sahələrə bölür. Nəzəri elmlərdə təbiət elmləri, riyaziyyat və ilkin fəlsəfəni yerləşdirdi. Bu sıralamanın əsas meyarı hər bir elmin vahid mövzu ətrafında toplanması idi. Birincilərin bəhs obyektini maddə və cism olduğu üçün, bu obyektə birbaşa aid olan hər nə var idisə təbiət və ya fizika elmi adı altında toplandı. Təbii idi ki, fəza və miqdar anlayışlarına aid olanları təbiətdə top-

lamaq olmazdı, buna görə bu obyektə aid olan hər nə var idisə matematika və ya riyaziyyat adı altında yerləşdirildi. Ərəstunun ilkin fəlsəfə adı altında konkret elmin nəzəri elmlər sırasında yerləşdirməsinin səbəbi filosofun qarşısına çıxan əsas sual oldu. Təbiət, riyaziyyat çərçivəsinə sığmayan bir sıra məsələlər harada və hansı elmdə araşdırılmalıdır? Mövcudluqlarını inkar edə bilmirik, lakin prinsipcə maddə və miqdarın da atributu sayılmayan bir sıra obyektlər var. Deməli, bir tərəfdən təbiətin birbaşa xassəsi deyil, digər tərəfdən fəza və miqdar çərçivəsinə sığmayan reallıqlar var ki, müəyyən obyekt ətrafında toplanması zəruri idi. Birinci müəllim bu məsələləri görməyə bilməzdi. Görürdü ki, bir sıra məsələlər var ki, fizika, riyaziyyat və eləcə də praktik elmin heç birində yer tapmır. Hansı obyekt idi ki, filosofun yerdə qalan məsələlərini ehtiva edə bilirdi? Bu minvalla Ərəstu hər bir şeyin təməl prinsipi olan “vücut-varlıq” anlayışını yeni elmin obyektı olaraq göstərir və yerdə qalan reallıqların bu obyekt ətrafında toplanmasını zəruri hesab edirdi. Nəhayət o, bu addımı ilə reallıqda olan bütün fenomenləri xüsusi elmdə konkretləşdirə bilir. Ərəstunun yeni elmə verdiyi ad ilkin fəlsəfə idi. Sonralar miladi tarixinin birinci yüz ilində yaşamış Ərəstu əsərlərinin təsnifatçısı olan Rodoslu Andronikos Ərəstunun əsərlərini topladığı zaman Ərəstunun ilkin fəlsəfə adlandırdığı elmə fizikadan sonra mənasını ifadə edən metafizika adı verdi. Bu ad tamamilə leksik mənə ifadə edirdi. Elmin fizikadan sonra sıralanması Andronikosun diqqətini cəlb etmişdi. Sözü Yunancada etimologiyası “*Ta meta ta phusika*”-dır. Sözü leksik mənası təbiətdən sonra deməkdir¹.

Tarixi səhv

Miladın ilk yüzilliyində “xalis vücut-varlığın” mahiyyətini və atributlarını tədqiq edən elm metafizika adlanırdı. Bu elm, əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi öyrənməsi fizikadan sonra olduğu üçün və ya elmlər silsiləsində fizikadan sonra yerləşdiyinə görə metafizika yəni fizikadan sonra adlandı. Lakin bu mənə zaman çəkici altında davam gətirə bilmədi və tarix kəsiyində üzülüb sarsıldı. Bu üzdən metafizika sözü sonralar hicri qəmərinin üçüncü əsrində ərəb dilinə tərcümə edilərkən transfizika sözünə paralel olan mavəraət-təbiə kimi tərcümə olundu. Beləliklə tarixdə

¹ Stanford Encyclopedia of Philosophy, Metaphysics, First published Mon Sep 10, 2007; Substantive revision Fri Oct 31, 2014. <<http://plato.stanford.edu/entries/metaphysics>

böyük səhvin təməli quruldu. Mavəraət-təbiət və ya təbiət xarici anlayışı metafizikanın elmi dəyərini ondan alıb onu başqa dünya haqqında söhbət mövzusunə çevirdi. Bu cığırda yayınma sonralar İslam fəlsəfəsində öz düz çıxırına qayıtsa da orta əsrlərdən sonrakı fəlsəfə düzənində iz buraxdı. Məşhur Alman filosofu Emanuel Kant (1724-1804) fəlsəfənin bəhs obyektini üç əsas prinsipdə, yəni Allah, nəfs və aləmdə məhdudlandırdı və bu fenomenləri aqlın antinomiaları bilib, fəlsəfəni qeyri mümkün hesab etdi.¹ Belə güman olundu ki, fəlsəfənin tədqiq etdiyi obyekt təbiətdən kənar paranormal fenomenlərdir. Halbuki Ərəstuya görə, metafizika xalis varlığın, dünyasından asılı olmayaraq, birbaşa və bilavasitə atribut və aksidentlərdən bəhs edirdi.² Amerikalı ekstrasens, hipnoterapist və yazıçı Silviya Braun paranormal (təbiətdən kənar) fenomenlər haqda yazdığı kitabında fiziki dünyadan fərqli dünyaya xas olub, bu aləmlə heç bir əlaqəsi olmayan paranormal fenomenləri metafizika ilə eyni hesab etməsi, haqqında söhbət etdiyimiz yanlışlığın davamıdır³. O, müxtəlif kitablarında ruhlardan, dəniz pərilərindən, zombiyalardan, göy tanınmaz cisimlərdən, ruhları hazır etməkdən, cadu və sehrdən bəhs açır və bu mövzular bəzən yazarın metafizika sahəsində ən böyük yazısı kimi təqdim olunur.

Tərcümə dövrü

Elmlər, xüsusilə məntiq və fəlsəfə islam dünyasına ayaq açdıqda Əməvilər xilafətindən hardasa 80 il ötürdü. Bu da hardasa miladın VIII əsri və hicri qəmərinin III əsrinə təsadüf edirdi.

Tərcümələr ilk olaraq tibb və astronomiya sahəsində, sonralar isə məntiq və fəlsəfəni də ehtiva edirdi. Qeyd etmək yerinə düşər ki, tərcümə mədəniyyəti üç mərhələni keçmişdir. Birinci mərhələdə tərcümə, ikincidə təlif (uzlaşdırma) və nəhayət sonuncu, üçüncü mərhələdə fikirlər formalaşır və müstəqil hal alır.

Məqalənin həcmi və mövzusu nəzərə alıb məsələyə xronoloji baxış keçirirəm. Bu ona görədir ki, qarşımıza qoyduğumuz məqsədə lazımınca işıq sala bilək. Abbasi xilafəti ikinci yüzilliyinə çatdıqda fars, hind və yunan elmlərinin tərcüməsi-

¹ Səfəri, Mehdi Qəvam, *Mabədat-təbiə çequne momken əst, Sazmane intişarate pejuheşqahe fərhəng və əndişeye İslami*, 1388.

² Mütəhhəri, Mürtəza. *Məcmueyi-əsar*, İntişarate Sədra, Tehran, 1371, c.5 s. 136.

³ Sylvia Browne, *Lafe on the other side: a psychic's tour of the afterlife*, by Sylvia Browne with Lindsay Harrison, first published by Dutton, 2000, p.21

ni əsas prioritet etdi. Ən əvvəl tibb və astronomiya elmləri tərcümə edilirdi. Abbasi sülaləsinin ikinci xəlifəsi Əbu Cəfər Mənsur Dəvəniqinin vaxtında ilk dəfə İslam dünyası xarici təbiblə yəni Boxtiyşoun oğlu Circislə tanış oldu. Elm tarixçisi İbn Culcul deyir: Məşhur məsihi təbib olan Yuhənnə ibn Masəvəyh tib kitablarının tərcüməsinə məmur idi.¹

Hicri qəmərinin 154-cü ilində sind ölkəsindən Mənsurun yanına nümayəndəlik gəldikdə onların arasında nücum və riyaziyyatda mahir olan hindli var idi. Mənsur onun özü ilə gətirdiyi “Sidhanta” adlı astronomiya elminə aid kitabın tərcümə edilməsinə fərman verdikdə, Mühəmməd ibn Fəzari kitabın tərcüməsini Sanskritdən tərcümə etməyi öhdəsinə aldı². Sonralar antik Yunan riyaziyyatçısı, astronomu, filosofu və coğrafiyaçısı olan Klavdius Ptolemeyusun qədim dövrün bütün astronomik biliklərini özündə toplayan “Almagest” kitabı Abbasi xəlifəsi Harunun vaxtında Hind astronomiyasını iqtidardan saldı. Kitabın tərcüməsi Səhl Təbəri və Həccac ibn Yusif ibn Mətarin adı ilə bağlıdır³.

Əqli və fəlsəfi irs və ya tarixi yanlışlığın mənşəyi

Məntiq və fəlsəfi kitabların tərcüməsi Abbasi xəlifəsi olan Məmun və tərcümə mərkəzində çalışan Hüneyin ibn İshaq və həmkarlarının vasitəsi ilə təməli qoyuldu.⁴ Dəqiq desək Hüneyin və həmkarları daha çox məntiq elmlərinin tərcüməçisi kimi məşhur idilər. Fəlsəfə elmi isə tərcümələr hesabına deyil, daha çox fikrin həqiqətə yönəlik şövqündən irəli gəlirdi. Buna görə fəlsəfi elmlərin rəvnəqi qeyd etdiyimiz mərhələlərdən üçüncüsü sayılır. Bu əsasla Məmunun qardaşı Mötəsimin zamanında paytaxtın Bağdaddan Samirraya köçməsi, və bir sıra siyasi və hərbi mə-

¹ Əl-Əndolosi, İbn Culul. *Təbəqatul-ətibba vəl-hükəma*, Təhqiq: Fuad Seyyid, Beyrut, 1955, s. 65

² Fəxri, Macid. *Seyre fəlsəfə dər cəhane İslam, mütərcim: Nəsrullah Purcəvadi, Mərkəze nəşre danışqahi*, 1372, s. 24; Nallino, Carlo Alfonso. *Tarixə nücume İslami, mütərcim: Əhməd Aram, Kanune nəşr və pejuheşhayi İslami*, Tehran, 1349, s. 188-189; Gutas, Dimitri, *Təfəkkore-Yunani, fərhənge ərəbi, mütərcim: Mühəmməd Səid Hənayi Kaşani, Mərkəze nəşre danışqahi*, 1381, s. 43

³ Sarton, Corc. *Müqəddimə bər tarixə elm, Mütərcim: Qulam Hüseyin Sədri Əfşar, İntişarati elimi-fərhəngi*, 1949, c.1, s. 555

⁴ Fəxri, Macid. *Seyre fəlsəfə dər cəhane İslam, mütərcim: Nəsrullah Purcəvadi, Mərkəze nəşre danışqahi*, 1372, s. 23

sələlərin qabarması elmi-mədəni işləri ləngitdi. Lakin bu elmi-mədəni cərəyan üçüncü əsrdə yenidən baş qaldırırdıqda tərcümə illə kifayətlənmirdi. Hicri qəmərinin III əsrindən yedidnci əsrinə qədər olan dövrü başqalarından fərqləndirən əsas amil müstəqil elmi cərəyan və fəlsəfədə müstəqil yazılar idi. Bu sahənin ilk qəhrəmanı III əsrin “ərəb filosofu” adı ilə tanınan Əbu Yusif Yəqub ibn İshaq Kindidir (801-873). İbn Nədim “əl-Fehrest” kitabında 243 kitab və traktatı bu şəxsin adı ilə əlaqələndirir. Bunalar məntiq, fəşəfə, hesab, həndəsə, astronomiya, musiqi, tibb, kəlam, siyasət zəminində yazılmış kitablar və traktatlardır¹. Əl-Kindini başqalarından fərqləndirən fəlsəfi yazıları olsa da birinci müəllim kimi tanınan Ərəstunu İslam dünyasında tanıtdırması bu filosofun fərqli cəhəti kimi qeyd edilir. Ərəstunun Metafizika kitabı Kindinin təşəbbüsü və nəzarəti altında tərcümə edilmişdir və özü də birbaşa olaraq kitabın redaktə işlərini həyata keçirirdi². Bu kiçik girişdən sonra deyilməsi lazım olan məsələ budur ki, fəlsəfə və fəlsəfi fikir İslam dünyasında tərcümələrdən baş qaldırsa da dini əqidələri fəlsəfə libasında göstərmək istəyən mütəfəkkirlərin dindarlara töhfəsi kimi sayılırdı. Bunun təşəbbüskarı da şübhəsiz, əl-Kindi idi. Bu məsələ nə qədər yaxşı səslənsə də tarixdə fəşəfənin həqiqi yolundan azmasına və ya fəşəfənin azad istiqamətindən yayınmasına səbəb oldu. Qısaı, tarixdə metafizikanın trans fiziklə əvəz olunmasına gətirib çıxardı. Səbəbkarı da haqqında söhbət açdığımız İshaq əl-Kindi idi. Kindi, Abbasi xəlifəsi Mötəsimə yazdığı məbədət-təbiət məktubunda fəşəfənin mahiyyətini açıqlamışdır. O, Allah-taala, sıfətləri və fellərini fəşəfənin tədqiq obyektı göstərir³. Əl-Kindi İslam dünyasında ilk fəşəfi görüşləri ilə tanınan şəxs olsa da fəşəfəni düzgün istiqamətindən azdıran birinci mütəfəkkir idi. Fəşəfə tarixində bu ilk göstərici idi ki, fəşəfənin məsələlərindən biri onun mövzusu və tədqiq obyektı kimi göstərilirdi. Bu yanlış addım metafizikanın tarixdə adlanma nədəninı gözə almadan onu mavəraət-təbiət adı ilə tanıtdırdı. “Mavəraət-təbiət” sözünün leksik mənası təbiət xaricində olan dünya deməkdir və ya fiziki dünyanın o tayı. Bu ad etibarı ilə fəşəfə, varlığı mütləq şəkildə

¹ İshaq, Ən-Nədim Mühəmməd, *Kitabul-fehrest, Təhqiq: Mühəmməd Rza Təcəddüd*, Əmir Kəbir, Tehran, 1366, s. 315-320; İbn Əbi Useybiə, Əbul-Abbəs. *Uyunul-ənba fi təbəqatıl-ətibba*, Təhqiq: Nizar Rza, Daru-məktəbətül-həyat, Beyrut, 1965, s. 289-293

²Fəxri, Macid. *Seyre fəşəfə dər cəhane İslam, mütərcim: Nəsrullah Purcəvadi, Mərkəze nəşre danışqahi*, 1372, s. 36

³ Əl-Kindi, Əbu Yusif. *Rəsailul-Kindi əl-Fəşəfiyyə, Kitabul-Kindi fil-Fəşəfətul-Ula, Təhqiq: Mühəmməd Əbdül-Hadi Əbu Reydə, Mətbəətu Həssan, Qahirə, s.5*

deyil, varlıqda predmetlərdən biri olan digər dünya və qeyri maddilik haqqında danışan baxış bucağı həddinə endirildi. Təəssüf doğuran bu idi ki, sonralar yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi antirasional məsələlərin mərkəzinə çevrildi. Deməli metafizika fiziki dünyadan kənar dünyanın fenomenlərini və daha sərbəst desək paranormal fenomenləri araşdıran dünya görüşü kimi təqdim olundu. Bu yanlışlıq fəlsəfəni teologiya həddinə endirməsindən əlavə sonralar aləmin dualist cəhət almasına gətirib çıxartdı, belə ki, dünyanı iki coğrafi sərhəddə böldü. Nəticədə maddi dünyanın araşdırılması mümkün və məqbul, bizdən uzaqlarda olan dünyanın fenomenlərini araşdırmaq isə qeyri mümkün sayıldı.

Metafizika həqiqi yerinə dönür

Deyildiyi kimi fəlsəfənin tədqiq etdiyi obyekt maddi və qeyri maddi olmasından asılı olmayaraq xalis varlıq və atributları idi. Sokrat¹ və Platonun² dialoqları, həmçinin Aristotel metafizikasının möhtəvası bu aləmdən kənar bir aləm haqqında deyildi, sadəcə reallıqda olmasına rəğmən ilk görüşdə görülə bilməyən, amma ağıln anladığı həqiqətlər idi. Menun, Faydun, Respublika, ziyafət və bu sırada olan tərkatlar, deyilən fikrin əsas təsdiqidir. Yenə də Aristotela gəldikdə metafizika, cismaniliyi maddi olaraq və ya fəza və miqdarı abstrakt ədədlər qismində deyil, bu varlıqların mənşəyi və mahiyyəti haqqında bəhs edirdi. Varlığın tək və ya çox olması, coxların bir-biri ilə əlaqədə olub, olmaması, bu əlaqənin təsadüfdən və ya səbəbdən qaynaqlanması, səbəblərin ilkin səbəblə bitib, bitməməsi, varlığın hansı kateqoriyalardan ibarət olması, və bu kimi məsələlər başqa dünya haqqında deyil, bu dünyanın əsas mahiyyətinin açıqlanması və üz səviyyədən alt qata keçməsidir. Deməli fəlsəfə bu dünyadan kənara çıxmır, sadəcə dayandığı yerin möhkəm və dəqiq olmasına hərisdir.

İslam dünyasında fəlsəfəni öz doğru istiqamətinə döndərən əsas filosof Əbu Nəsr Fərabî və sonra Əli ibn Sinadır³. Fərabî elmlərin təsnifatı kitabında metafizik məsələləri üç hissəyə bölür.

Varlıq və atributları haqqında bəhs. Bu zəmində olan məsələlər müəyyən

¹ Sokrat (e.ə.469-e.ə.399)

² Platon (e.ə.428-348)

³ Əbu Əli Hüseyn ibn Abdullah ibn Həsən ibn Əli ibn Sina (980-1037)

varlığa aid deyil, varlıq deyilən hər bir şeyi ehtiva edir. Səbəb-nəticə, vəhdət-kəsərət, hadis-qədim və bu kimi varlığa aid aksidentlər bu qəbildəndir. Bunlar metafizikanın ümumi məsələləri (ümuri-ammə) və ya ümumi ilahiyyatdır. Burada ilahiyyatdan məqsəd dini termin deyil, məsələlərin ali olmasını ifadə edir.

Digər elmlərin mövzu mahiyyətinin araşdırılması. Bu sahə sonralar siyasət fəlsəfəsi, əxlaq fəlsəfəsi, tarix fəlsəfəsi şaxələrinin yaranmasına səbəb oldu.

Qeyri maddi¹ varlıqlar haqqında bəhs².

Farabinin metafizikanı üç mərhələli etməsi bu elmin maddi və qeyri maddiliyindən asılı olmayaraq, varlıq adı şamil olan bütün fenomenləri ehtiva etməsini göstərir. Qeyri maddilər haqqında bəhs isə deyildiyi kimi metafizikanın nəticədə isbatlaya bildiyi və aqlın dəlillərlə əsaslandırıdığı məsələlərdən biridir.

Metafizikanın doğru istiqamətdən azmasını ifşa edib, məsələyə daha şəffaf şəkildə aydınlıq gətirən digər şəxs İslamın böyük filosofu və təbibisi Əli ibn Sinaadır. O, öz məşhur Şifa kitabının ilahiyyat bölməsində məsələyə işıq salır. Sonralar başqaları da o cümlədən, Fəxr-i-Razi və Seyfud-din Amudi məsələnin əhəmiyyətinə varıb ondan yan keçməmişdirlər³. İbn Sina deyir ki, fəlsəfə və metafizika başqa dünya haqqında danışan bir elm olsaydı, təbiətdən qabaq (maqəblət-təbiət) adlanması daha məqsədəuyğun olardı. Çox zərif və incəliklə vurğulayır ki, mabədət-təbiətin təbiətdən sonra adlanması bizə nisbətədir. Çünki ən əvvəl təbiətdir ki, müşahidə obyektimizdir. Lakin həqiqətə qalanda metafizika və ya mabədət-təbiət elmi, əsasında təbiətdən qabaq və “maqəblət-təbiət”-dir. Çünki bu elmin bəhs obyektini mahiyyətində təbiətdən öndə və təbiətə nisbətə alidir⁴.

Həmçinin İşarat adlanan məşhur fəşəfi kitabında deyir: Bəziləri hesab edir ki, hiss orqanları ilə bilinən obyektədən başqa hər nə varsa yalandır. Deməli, hiss vasitələri ilə mahiyyətini dərk etmədiklərimiz, o cümlədən cismaniliyin özü belə doğru ola bilməz. Lakin dəqiq baxdıqda qeyri-maddənin maddədən doğduğunun şahidiyik. Bu səbəblə gümanların illuziya olması üzə çıxır. Məsələn “insan” anlayı-

¹ incorporeal

² Fərabî, Əbu Nəsr Mühəmməd ibn Mühəmməd. Ehsaul-ulum, Mütərcim: Hüseyn Xədîv Cəm, İntişarə elmi və fərhəngi, Tehran, 1381, s. 7

³ Amudi, Seyfud-din, *Kəşfüt-təmvihat fi şərhir-Razi ələl-İşarati vət-tənbihat*, Darul-kutubil-elmiyyə, Beyrut, 1971, s. 40

⁴ İbn Sina, Hüseyn ibn Abdullah. *Əl-İlahiyyat min Kitabış-Şifa*, Bünyade elmi və fərhəngiye Bu Əli Sina, birinci məqalə, üçüncü fəsil, səh.10

şı maddə və hiss olunan obyektədən, dərk və şüur vasitəsilə iqtibas edilən qeyri maddi anlayışdır¹.

İbn Sinanın vurğuladığı incə məsələ budur ki, dərin zəkaya və ağıla malik insan araşdırması ilə hiss olunan obyektlərdən onların mahiyyətinə və qeyri maddiliyə vaqif olma iqtidarındadır. Deməli, fəlsəfə və metafizika bu aləmdən başqa aləmə getmək deyil, metafizika maddi və qeyri maddiliyindən asılı olmayaraq vücut və varlıqlarda həqiqətin aşkarlanmasına kömək edən əsas elmdir. Bu cümlələr aşkar şəkildə metafizikanın bu aləmin özündən sıçrayıb çıxmasını göstərir. Bildirir ki, hətta qeyri maddiliyi trans fizika mühitində deyil, var olan hər bir şeydə axtarmalıyıq.

Nəticə

Məbədət-təbiət və ya həmən metafizika dünya deyil, mərifətdir. Bu o deməkdir ki, metafizika anlaşılmaz və antirasional fenomenləri tədqiq edən elm deyil və ya daha dəqiq desək, metafizikanın tədqiq etdiyi obyekt qeyri maddiliyi ilə tanınan varlıqlardan ibarət deyil. Dediklərimiz bu anlama gəlməməlidir ki, metafizika qeyri-maddədən bəhs etmir. Qeyri-maddə metafizikanın məsələlərindən biridir və daha dəqiqi budur ki, sillocik və deduktiv əsaslara dirənən qeyri maddədir ki, bu elmin məsələsi sayıla bilər. Deməli, qeyri maddi dünya və ya qeyri maddi fenomen metafizikanın mənşəyi sayıla bilməz, onun nəticəsi ola bilər. Şübhəsiz, metafizikanın məsələləri sırasına daxil olan qeyri maddilikdən məqsəd illuziyaya uğramış fenomenlər deyil, təməl prinsiplər və obyektlərdir. Bu etibarla qeyri maddiliyi “ağıla zidd” və “ağıl fəvqündə” fenomenlərə bölmək olarsa, hətta ağılfəvqündəki fenomenləri metafizikanın tədqiq obyektinə hesab etmək pafosdan irəli gəlir, o ki, qasın onu illuzik məsələlər toplusu kimi qələmə vermək. Buna görə də deyirik ki, metafizika bu dünyadan qırılıb başqa dünyaya baş qarışdırmaq deyil. Metafizika varlığı bütünlükdə görə bilən və bu müşahidəsində bütün eniş-yoxuşu diqqətə alma iqtidarında ola bilən və eniş-yoxuşlar arasında əlaqələrin hansı keyfiyyətdə qurulmasını aşkar edə bilən ali elmdir. Bu elm maddi və qeyri maddi varlıqları bərabər müstəvi-

¹ İbn Sina, Hüseyn ibn Abdullah. *Əl-İşarat vət-Tənbihat*, Şərh: Nəsirəd-din Tusi, Təhqiq: Süleyman dünya, Darul-maarif, Qahirə, c. 3, 4-cü nəmət, s. 7-10

də görür və onlar haqqında bərabər səviyyədə söhbət edir.¹

Ədəbiyyat

1. Amudi, Seyfud-din, *Kəşfüt-təmvihat fi şərhir-Razi əl-İşarati vət-tənbihat, Darul-kutubil-elmiyyə*, Beyrut, 1971.
2. Browne, Sylvia. *Life on the other side: a psychic's tour of the afterlife, first published by Dutton, printed in the United States of America*, 2000.
3. Əl-Kindi, Əbu Yusif. *Rəsailul-Kindi əl-Fəlsəfiyyə, Kitabul-Kindi fil-Fəlsəfatul-Ula, Təhqiq: Mühəmməd Əbdül-Hadi Əbu Reyda, Mətbəətu Həssan, Qahirə*.
4. Əl-Əndolosi, İbn Culul. *Təbəqatul-ətibba vəl-hükəma, Təhqiq: Fuad Seyyid, Beyrut, 1955*.
5. Fəxri, Macid. *Seyre fəlsəfə dər cəhane İslam, mütərcim: Nəsrullah Purcəvadi, Mərkəze nəşre danişqahi, 1372*.
6. Fərabı, Əbu Nəsr Mühəmməd ibn Mühəmməd. *Ehsaul-ulum, Mütərcim: Hüseyin Xədiv Cəm, İntişarate elmi və fərhəngi, Tehran, 1381*.
7. Gutas, Dimitri, *Təfəkkore-Yunani, fərhəngə ərəbi, mütərcim: Mühəmməd Səid Hənəyi Kaşani, Mərkəze nəşre danişqahi, 1381*.
8. İshaq, Ən-Nədim Mühəmməd, *Kitabul-fehrest, Təhqiq: Mühəmməd Rza Təcəddüd, Əmir Kəbir, Tehran, 1366*.
9. İbn Sina, Hüseyin ibn Abdullah. *Əl-İşarat vət-Tənbihat, Şərh: Nəsirəd-din Tusi, Təhqiq: Süleyman dünya, Darul-maarif, Qahirə*.
10. *Əl-İlahiyyat min kitabış-Şifa, Bünyade elmi və fərhəngiye Bu Əli Sina*.
11. İbn Əbi Useybiə, Əbul-Abbəs. *Uyunul-ənba fi təbəqatil-ətibba, Təhqiq: Nizar Rza, Daru-məktəbətül-həyat, Beyrut, 1965*.
12. Mütəhhəri, Mürtezə. *Məcmueyi-asar, İntişarate Sədra, Tehran, 1371*
13. Nallino, Carlo Alfonso. *Tarixə nücumə İslami, mütərcim: Əhməd Aram, Kanune nəşr və pejuheşhayi İslami, Tehran, 1349*.
14. *Stanford Encyclopedia of Philosophy, Metaphysics*, First published Mon Sep 10, 2007; Substantive revision Fri Oct 31, 2014. <<http://plato.stanford.edu/entries/metaphysics>
15. Suruş, Əbdül-Kərim, *Elm çist, fəlsəfə çist, Müəssisəye Fərhəngiye Sirat, Tehran, 1371*.
16. Səfəri, Mehdi Qəvam, *Mabədat-təbiə çeque momken əst, Sazmane intişarate pejuheşqahe fərhəng və əndişeye İslami, 1388*.

¹ Suruş, Əbdül-Kərim, *Elm çist, fəlsəfə çist, Müəssisəye Fərhəngiye Sirat, Tehran, 1371*, s. 38

17. Sarton, Corc. *Müqəddimə bər tarixə elm*, Mütərcim: Qulam Hüseyn Sədri Əfşar, İntişarati elimi-fərhəngi, 1949.

Dr. Vagif Guliyev

Transphysics or after physics
(abstract)

The physics is one of sciences about nature, which investigated objective characteristics of the material world. It investigate the characteristics of environment and common law conformity of all moving of there events. All living and non-living objects what we feeling called as physic bodies or bodies. Mathematic investage the tasks and features of real life. Differential equations theory of relativity and the same tasks is the sraight attributes of space and quantity. The object of investigations of philosophy is the foundation and inner matter of environment and essence. At the everyday life we see more things and we take in account these all things as existences. For this reason, we say: Earth exist, sky exist, human exist and I have affirmed all existent things. But considering the means of environment occuring the necessity to investigate thia object and its attributes. The sciences, which investigate the characteristics of this object, are the physics and metaphysics. Some science learning the phenomens and being outside of physics has the wrong perception. The metaphysics or philosophy mean about essences which are free from conventionalities. This science does not investigate transphysics phenomenes and other events which we called as "non material essences" For this reason consider the conception "essence" in spesial or narrow frame aspects has deprived of metaphysics its true places into row of sciences.

Keywords: *Phyisics, Transphyisics, essence, mathematics, metaphysics, mabadat-tabia, mavaraat-tabia, philosophy*

Др. Вагиф Гулиев

Трансфизика или после физики
(резюме)

Физика, является одной из наук о природе, которая изучает объективные характеристики (особенности) материального мира. Она изучает характеристики (особенности) окружающего нас мира и общие закономерности происходящих там событий. Являющиеся объектом органов чувств все живые и неживые существа называются физическими телами или проста

тeлaми мaтeмaтикa иccлeдyeт зaдaчи и ocoбeннocти кoличecтвeнныx и пpocтpaнcтвeнныx cooтнoшeний peaльнoй жизни. Диффeрeнциaльныe уpaвнeния, тeopия oтнocитeльнocти и пoдoбныe зaдaчи являютcя пpямыми aтpибутaми пpocтpaнcтвa и кoличecтвa. Кacяcь филocoфии, oбъeктoм ee иccлeдoвaний являютcя cчитaющиeся фундaмeнтoм и внyтpeннeй cутью пoнятия oкpyжaющий мир (cyщнocть) и cyщecтвo. В пoвceднeвнoй жизни cтaлкивaяcь c любыми вeщaми, мы их cчитaeм cyщecтвyющими и yпoтpeбляeм выpaжeния: Ecть Зeмля, ecть Нeбo, ecть Чeлoвeк и пoдтвeрждaeм бытиe вceгo cyщecтвyющeгo. Oднaкo вникaя в cмыcл “oкpyжaющeгo мирa” (cyщнocти) вoзникaeт нeoбxoдимocть в иccлeдoвaнии этoгo oбъeктa и eгo aтpибyтoв. Нaукaми иccлeдyющими ocoбeннocти этoгo oбъeктa являютcя мeтaфизикa и филocoфия. Нeкoтopые cчитaют мeтaфизикy нaкoнeц изyчaющeй фeнoмeны и cтoящeй внe физики. Пoэтoмy в иcтopии пoдгoтoвлeнa пoчвa для лoжнoгo иcтoлкoвaния мeтaфизики. Нa caмoм дeлe мeтaфизикa или филocoфия пoвecтвyeт o cyщнocтях cвoбoдныx oт ycлoвнocтeй. Этa нaкa нe являeтcя нaкoнeц изyчaющeй тpaнcфизичecкиe фeнoмeны и , дaжe , oбoзнaчeнныe кaк “нeмaтepиaльныe” cyщнocти нe являютcя oбъeктoм ee изyчeния. Пoэтoмy изyчaя пoнятиe “cyщнocть” в cпeциaльнoм или yзкoрaмoчнoм aспeктe , этa нaкa лишaeтcя cвoeгo иcтиннoгo мecтa в нaкaх.

Ключевые слова: Физика, тpaнcфизикa, cyщнocть, мaтeмaтикa, мeтaфизикa, мaбaдaт-тaбиa, мaвapaат-тaбиa, филocoфия.